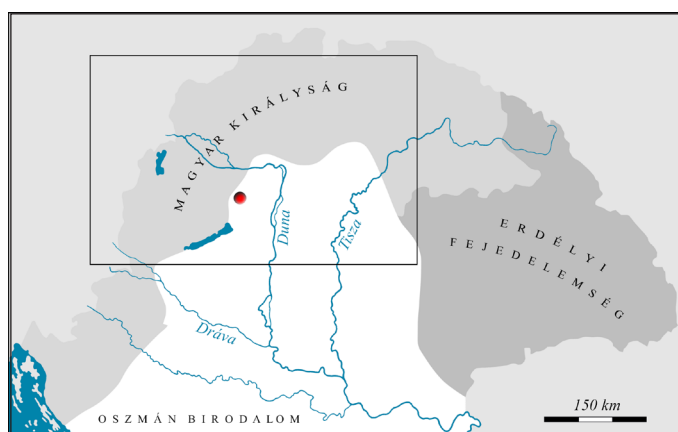

„A MOHAMEDI EZÁN ÉNEKLÉSÉT HALLOTTAM”. OSZMÁN-TÖRÖK DZSÁMI A CSÓKAKŐI VÁRBAN (FEJÉR MEGYE)

HATHÁZI GÁBOR – KOVÁCS GYÖNGYI – SUDÁR BALÁZS

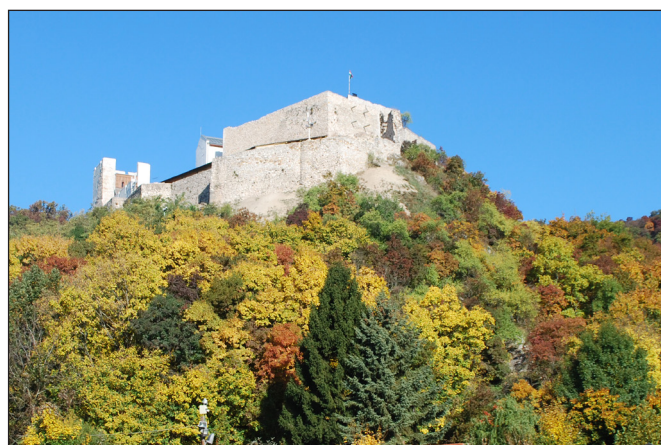
A Vértes oldalában épített csókakői vár Fejér megye egyetlen ma is álló középkori eredetű, sziklára épült kővára (1. ábra), melyet a Csák nemzetség építtetett a 13. század második felében, több környékbeli várral együtt. Fontos stratégiai helyzetét a Székesfehérvárt és Győrt összekötő főút közelsége határozta meg, katonai funkciója a 17. század végéig megmaradt. A Székesfehérvártól mintegy 25 km-re található, a középkorban jelentős uradalommal rendelkező erősség 14–16. századi birtokosai között – a király mellett – olyan jelentős főúri családokat találunk, mint a Rozgonyiak, Kanizsaiak, Nádasdyak és a Bakicsok. A vár 1543–44-ben oszmán-török fennhatóság alá került, amely – a tizenöt éves háború (1593–1606) egy-két évét kivéve – 1687-ig folyamatos volt.¹

1. ábra: Csókakő a hódoltságban (rajz: Ősi Sándor)

A várban 1996 és 2017 között számottevő régészeti kutatások és műemléki helyreállítások folytak.² Ez utóbbiak 2014-ig a 13. századi vármagból kialakult felsővár, a 15. századi kápolna, valamint az alsóvár ugyancsak 15. századi kaputornya tekintetében hoztak látványos eredményt (2. ábra). Miután a csókakői vár a Nemzeti Várprogram részévé vált, az elkövetkező években e téren újabb előrelépés várható.

2014-ben a feltárások³ a vár egy sajátos épületének maradványát hozták felszínre, mégpedig az Evlia cselebi török világutazó által 1664-ben említett, illetve egy 17. századi vázlatos térképrajzon jelölt oszmán-török dzsámi alapjait.

2. ábra: Csókakői vár délről 2017-ben (fotó: Kovács Gyöngyi)

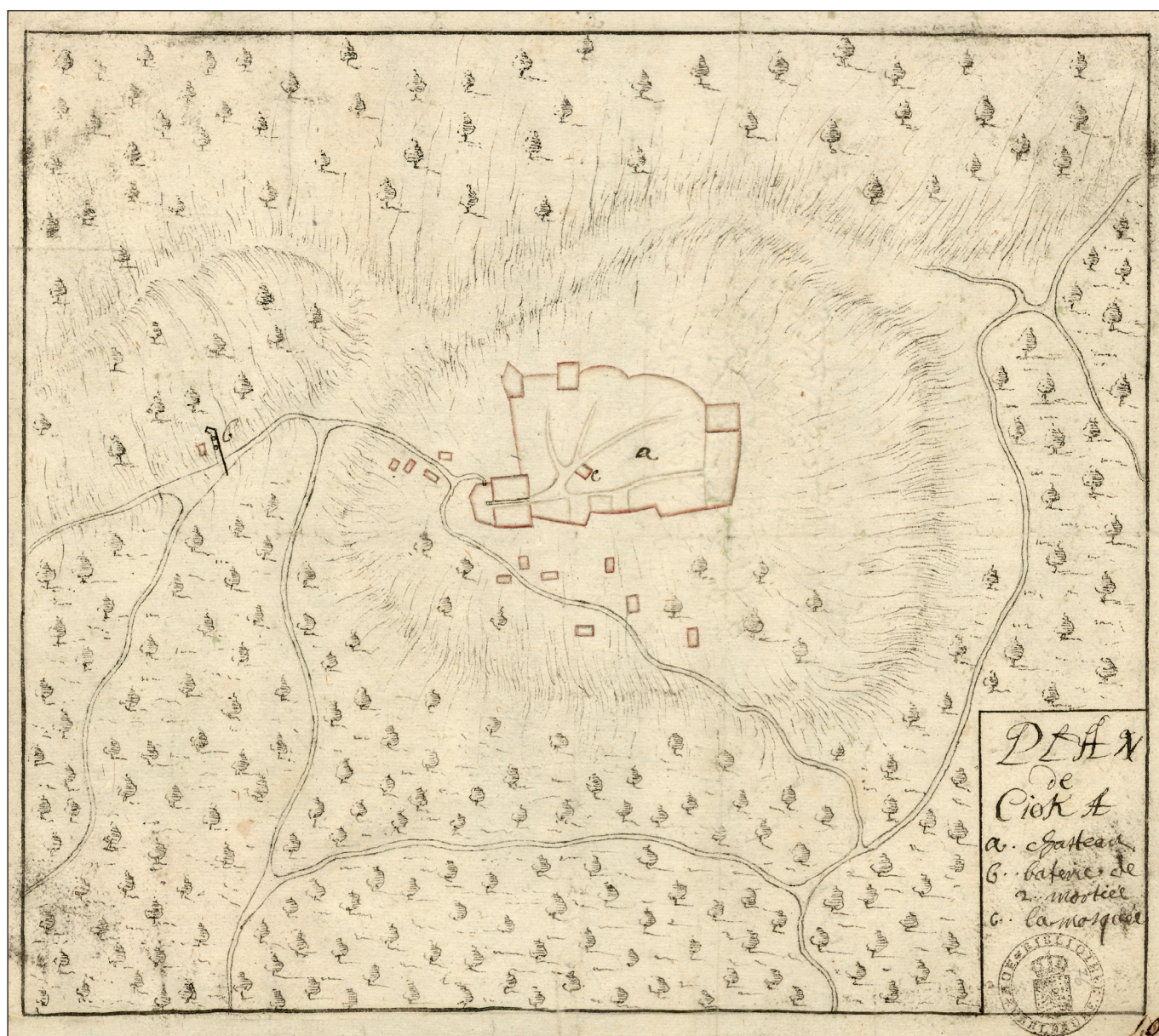
¹ A vár történetéről, a történeti forrásokról, a 2008-ig végzett régészeti kutatásokról és az addigi eredményekről a legutolsó, egyben a legrészletesebb összefoglaló: HATHÁZI 2010. A 2014–2015. évi kutatásokról összefoglalóan: HATHÁZI–KOVÁCS 2016.

² Az 1960–1962. években az ásátásvezető Fitz Jenő volt. Az 1990-es évektől újrainduló kutatások vezetői Hatházi Gábor és Kovács Gyöngyi, és az 1990-es években Kulcsár Mihály. A műemléki helyreállítás tervezője Gál Tibor és Gerák Miklós.

³ 2014-től az ásátások a Magyar Nemzeti Vagyongazdálkodási Zrt. anyagi támogatásával, a székesfehérvári Szent István Király Múzeum szervezésében folynak. Régész munkatársak Kolláth Ágnes, Szöllősy Csilla, Belegrai Tamás, térinformatikusok Holl Balázs és Pokrovenszki Krisztián. Fotogrammetria Györfi Ilona és Vajda József.

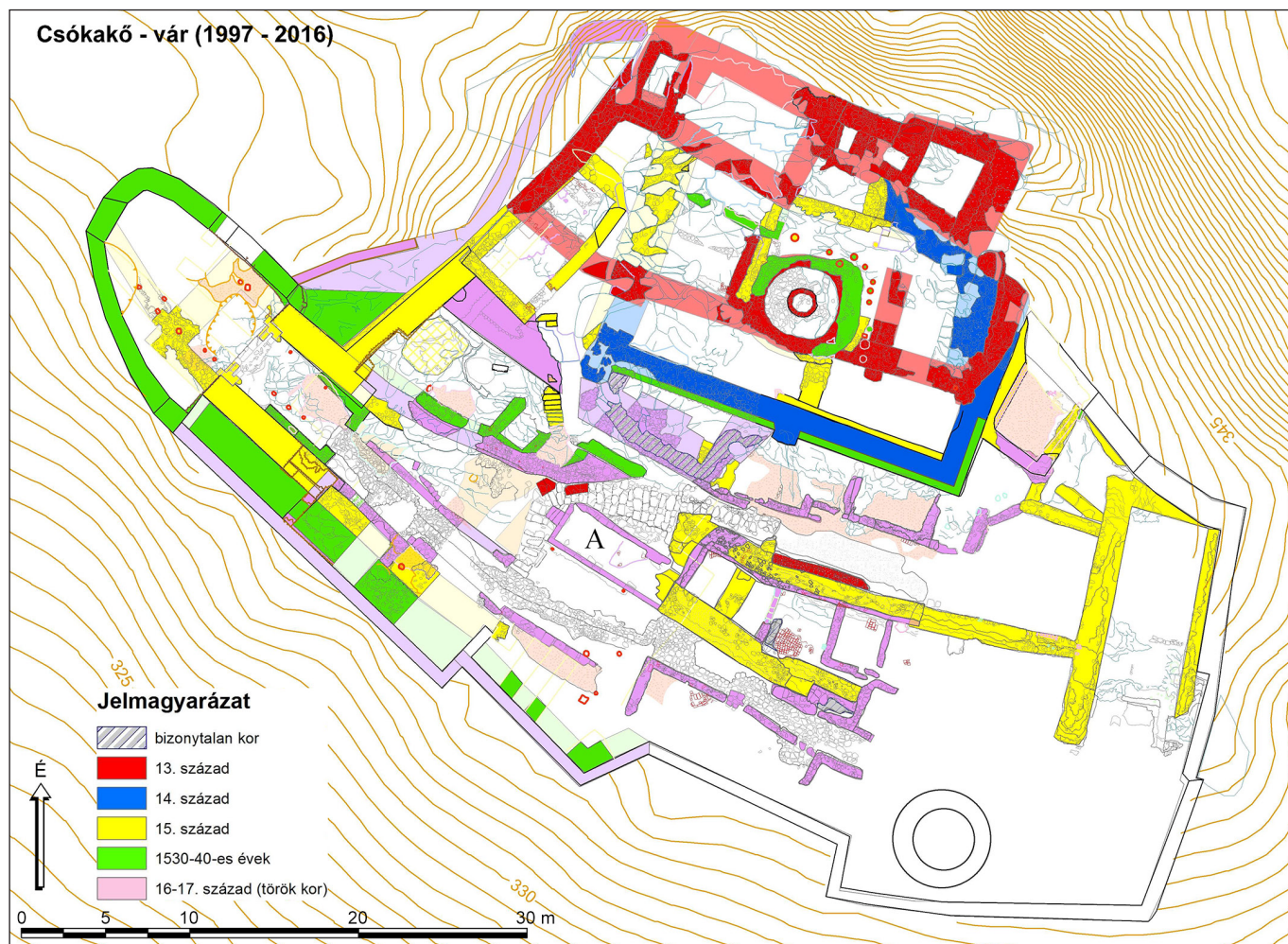
KÉT KORABELI FORRÁS A DZSÁMIRÓL

Miután a karlsruhei Badeni Tartományi Főlevéltárban őrzött térképrajz jelen ismereteink szerint az egyetlen térképi forrás a dzsámiról (3. ábra),⁴ érdemes bővebben szólni róla. A 2015. évi ásatási eredmények alapján ugyanis úgy tűnik, hogy a rajz nem 1690 körül készült (mint eddig feltételezték), hanem a 17. század sokkal korábbi évtizedeiben, azaz a keresztény visszafoglalást megelőzően, jóval az utolsó török erődítési munkák előtt. A várrajz az alsóvár déli főfala mentén két épületet ábrázol – közöttük a várfalra kivezető utcácskával –, melyeket az adott helyen sikerült feltárnunk és török koriaknak meghatározunk. Ásatási megfigyeléseink szerint az épületeket a 17. század első felében-középső harmadában – a nyugati épület keleti zárófalát elbontva – egyesítették, a várfalhoz kivezető utcácskát pedig megszüntették (vö. 4. ábra). (Az újonnan épített – az utcácskát is elzáró – falszakasz jól láthatóan magában foglalja az elbontott fal csonkját.) A térkép-vázlat tehát egy, a 17. század középső harmadánál biztosan korábbi állapotot rögzít.

3. ábra: A csókakői vár ábrázolása egy 17. századi térkép-vázlaton (Karlsruhe, Badeni Tartományi Főlevéltár)

⁴ Generallandsarchiv (GLA), Karlsruhe, Karten, H., Hfk. XIV. Nr. 76 Gl. 263. Az alaprajzot legutóbb közli: KISARI BALLA 2000, 516: 257. kép. Az alaprajzra vonatkozó korábbi szakirodalom összefoglalása: HATHÁZI 2010, 264, 67. jegyzet. Lásd még SUDÁR 2014, 235.

4. ábra: A vár alaprajza, A betűvel jelölve a dzsámi helye
(rajz: Holl Balázs, felmérés: Holl Balázs, Pokrovenszki Krisztián, Belegrai Tamás)

A térkép vázlat új keltezése magyarázatot adhat arra, hogy az miért őrzi a vár déli beépítésének egy korábbi állapotát; miért jelöl a várbelsőben olyan közlekedő vonalakat, amelyek a régészeti adatok szerint a 17. század végére e formájukban már nem léteztek, illetve módosultak; és nem utolsósorban: miért ismeri ilyen pontosan a dzsámi helyét, illetve az épület funkcióját. Az 1687. évi visszafoglalást követően keletkezett 17. század végi–18. századi keresztény leírások nem említenek dzsámit,⁵ annak ellenére sem, hogy a várban 1692 és 1695 között török foglyok raboskodtak.⁶ Reális lehetőségként felmerült, hogy a francia nyelvű térkép az egyik tizenöt éves háborús ostrom során, 1601–1602-ben keletkezett (a keresztény hadakat ekkor Philip Emanuel Mercoeur lotharingiai herceg vezeti). A részleteiben is jól ismert történeti események⁷ alapján a rajz akár 1601. szeptember 10-e körüli is lehet. Ha ez igaz, a dzsámi egy korai változata már tényleg itt állhatott 1601. szeptember 10–11-e előtt. Figyelemre méltó, hogy a térkép érdemben pontos részletei alapvetően az alsóvárba korlátozódnak, mintha készítője a vár belsejébe nem, csak az alsóvárba jutott volna el.

Csókakő vára Buda, a középkori Magyarország fővárosának elfoglalását követően, Nagy Szulejmán szultánnak a Buda környéki oszmán-török védelmi rendszer kiépítését célzó hadjárata során került török kézre, 1543-ban vagy 1544-ben. A hegyi vár Székesfehérvár előváraként funkcionált, feladata a Móri-árok

⁵ Egy 1690-es német-latin nyelvű várleírás szerint a várban „Az épületek magyar, vagy inkább török módra kőből épültek”. A leíró tehát még érzékelt a „török módra épült” épületeket, de a dzsámi-funkciót – a térkép készítőjével ellentétben – nem ismerte. Vö. *Urbaria et Conscriptioes* 1967, 100–101, továbbá JENEY 1971, 9.

⁶ FITZ 1958, 6–7. Lásd még HATHÁZI 2010, 137, és a 349. jegyzetben további irodalommal.

⁷ A történeti eseményekről részletesen lásd HATHÁZI 2010, 127–132, további irodalommal.

Hatházi G. – Kovács Gy. – Sudár B. • „A mohamedí ezán éneklését hallottam”. Oszmán-török dzsámi a csókakői várban

ellenőrzése, s egyúttal a Kisalföldre való kijutás lehetőségének a biztosítása volt, amelyre a törököknek a térség adóztatása miatt volt égetően szükségük. A vár azonban az úttól viszonylag messzebb – a kor katonai igényeinek kevésbé megfelelő helyen – állt, nem véletlen, hogy Evlia cselebi is csupán látta, de nem tért be oda. A hasonló, középkori eredetű hegyi várak sora veszítette el a jelentőségét a hódoltság időszakában, és épült helyettük megfelelőbb helyen új palánk (pl. Drégely és Drégelypalánk, Szekszárd és Jenipalánka, Bokcsa és Boksánbánya). Csókakőn talán nem volt erre mód, mindenesetre a vár inkább csupán egy megerősített „bázisnak” számított, ez indokolja csekély létszámú – 30-50 fős – őrségét.⁸ Csókakő 1563 táján a székesfehérvári szandzsákban náhije központ lett,⁹ ez azonban a vár és élete szempontjából kevés jelentőséggel bírt.

A várról és környezetéről Evlia cselebi török utazó 1664-ben így ír:¹⁰ „Csóka várának leírása. Magyar nyelven azt jelenti, hogy (---).¹¹ A rúmok nyelvén annyit jelent, hogy Csóka-vár.¹² Valóban, mivel a hegyekben sok diófa van, ezért sok a csóka is. S Rúmban¹³ az emberek nyelvein van egy közmondás: úgy néz, mint csóka a dióra. Ennek megfelelően mivel sok a csóka, Csóka várnak nevezik. Székesfehérvár alá tartozó szubasiság és bíróhelyettesi körzet. Várkapitánya és kétszáz várkatonája van. Vára Palota és a Bakony hegyei között egy magas dombon épült, kicsiny, de erős építésű váracska, de én nem mentem be.

Amikor a várbeli III. Murád hán¹⁴ dzsámijában a mohamedí ezán éneklését hallottam, a [vár] felől kérdezősködtem. Az 1002. év muharrem havában¹⁵ Jemen elfoglalója, Szinán pasa hódította meg.¹⁶ Katonája kevés, de ha alkalom adódik, harcosai a hitetlenek Tata, Pápa, Szent-Márton és Győr [nevű várai] alá mennek, zsákmányt szereznek, azután pedig mint sólyom a fészkébe, visszatérnek. Alkalmanként a hitlenekkel azt mondatják: kegyelem! Egyetlen, a kibla felé néző¹⁷ kapuja van, fegyvertára és készletei elegendők. Ennél előbbre egyetlen várunk sincs, mert ez a végvidék széle. Minden felől, a hitetlenek váraiból ide hallatszik a kakasok hangja.” (Sudár Balázs fordítása.)¹⁸ Evlia leírásaiban – a pontatlanságok ellenére¹⁹ – számos valós elem található, így van ez Csókakő esetében is. Érdekes ugyanakkor, hogy az utazó a vár első hódoltsági korszakáról (1543–1593) nem tud, és nem említi azt sem, hogy a tizenöt éves háború során többször is gazdát cserélt (1598, 1601–1602). Az általa elmesélt történet egyetlen hódításról

⁸ HEGYI 2007, II. 1014–1022. A zsoldlistákban a 16. században csak gyalogos katonák (*müsztahfizok*) szerepelnek, 1591–1592-től feltűnnek a tüzérek, a 17. században pedig vallási alkalmazottak is megjelennek. Az őrség jelentős hányada balkáni eredetű.

⁹ VASS 1989, 69–71, különösen 86, 88–89.

¹⁰ „Evsâf-ı kal'a-i Çavka. Lisân-ı Macarda (---) (---) demekdir. Ervâm lisânında Karka kal'ası demekdir. Hakkâ ki [16b] dağlarında ceviz ağaçları çok olmağile karkası çokdur. Hattâ Rûm'da elsine-i nâsda darb-ı meseldir kim karka koza bakar gibi bakar dedikleri üzre karkaları çok olduğundan Çavka kal'ası derler. Ustolni-Belgrad hükmünde subaşılıktır ve niyâbetdir. Dizdârı ve iki yüz mikdârı merdüm-hisârı vardır. Kal'ası Polata ve Bakvan dağları mâbeyninde bir püşte-i âliye yapışmış bir küçük şeddâdî binâ bir kal'acıktır, ammâ içine girmedim. -- Derûn-ı hisârda Murâd Hân-ı Sâlis câmi'inde ezân-ı Muhammedî tilâvet olunduğun istimâ' edüp su'âl etdim. -- Sene 1002 mâh-ı Muharreminde fâtihi Yemen Sinan Paşa fethidir. Kulu azdır, ammâ kerrât ile bunun gâzîleri kâfirin Tata ve Papa ve Senmartin ve Yanık altlarına varup şikâr alup yine şâhîn yuvasına gelir gibi kal'alarına gelüp girirler. Kerrât ile kâfire amân dedirmişlerdir. -- Kibleye nâzır bir kapusu olup cebehânesi ve her mühimmât-ı zahîreleri müstevfâdır. Lâkin bundan ileri bir kal'amız yokdur kim intihâ-i serhaddir. Her cânibinde kâfir kal'alarının horoslari âvâzı işidilir. Tâ bu meretebe bî-amân kal'adır, ammâ bunun dahi bâğ u bâğçeleri çokdur. Bundan dahi yigirmi nefer kulağız alup yine dağlar ve sık ormanlıklar içre gidüp kâmil yedi sâ'at yürüyüp sehel atlara istirahat etdirüp 9 sâ'atde.” EVLIYÂ 2003, 28.

¹¹ A szövegben Evlia által üresen hagyott hely, ami annyit jelent, hogy a szó magyar értelmét nem ismerte.

¹² A Rúmban élő népek nyelvén – szlávul – valóban létezik a *csavka* ‘csóka’ szó, ennyiben Evliának igaza van. Török fordítása, a karga szó is megfelelő, amely a varjúfélék (*corvidae*) családjának *corvus* nemébe tartozó fajtaakat jelöli, ide tartozik a csóka is.

¹³ Ruméliában, vagyis a Balkánon.

¹⁴ III. Murád szultán (1574–1595).

¹⁵ 1593. szeptember 26.–1593. október 25.

¹⁶ 1593 októberében valóban zajlottak hadműveletek a térségben Veszprém és Palota bevétele után, s ezeket valóban Szinán pasa nagyvezír vezette. Csókakő ostromáról azonban nincs tudomásunk.

¹⁷ A muszlim térszemlélet furcsa megfogalmazása, magyarul körülbelül úgy adható vissza, hogy „ahonnan a kibla – délkelet – felé nézünk”. Egy-egy épületnek ez tehát az északnyugati fala.

¹⁸ EVLIYÂ 2003, 28. Karácson Imre némiképp pontatlan fordítása: EVLIA 1908, 51.

¹⁹ Vö. pl. SUDÁR 2012a, 40–48.

Hatházi G. – Kovács Gy. – Sudár B. • „A mohamedei ezán éneklését hallottam”. Oszmán-török dzsámi a csókakői várban

emlékezik meg csupán, az 1593. évről, és megnevezi a várfoglalót, Szinán pasa nagyvezírt. Tény, hogy az említett személy éppen a jelzett időpontban tevékenykedett a térségben, és bevette Veszprémet és Palotát, de csókakői harcokról nem tudunk. Elképzelhető, hogy a hódítástörténet ezen formája Evlia cselebi leleménye, logikai konstrukciója csupán.²⁰

A VÁR ÉS A DZSÁMI RÉGÉSZETI KUTATÁSÁNAK EREDMÉNYEI

A csókakői vár korai, 13–14. századi része, kb. 600 m² alapterületen, a várnak helyet adó sziklatető legmagasabb pontját foglalja el. A 15. században nagyarányú új építkezésekre került sor, melynek eredményeként a korai vár felsővárrá alakult át. Köré, 7–17 m-rel alacsonyabb szinteken kb. 1400 m² kiterjedésű alsóvár épült, mely dél és kelet felől L alakban csatlakozott a korai vármaghoz (4. ábra). A meredek hegyoldal lejtését többlépcsős sziklaterasz kialakításával hidalták át. Az alsóvárban a török időkben (különösen a 17. században) szintén számottevő építkezések zajlottak, a középkori épületeket visszabontották vagy átépítették, olykor újakat emeltek. Ez utóbbiak egyike a dzsámi, amelynek fennmaradt alépítménye a magyarországi oszmán-török építészet különleges emléke, legalább is a ma álló dzsámikat, illetve a feltárt, valóban is megismert részleteket ismerve.²¹

5. ábra: A dzsámi maradványai az alsóvárban, nyugat felől, 2014 (fotó: Kovács Gyöngyi)

A dzsámi maradványai az alsóvár belsejébe vezető, 15. századi falszoros északi falára „ültetve” helyezkednek el (5. ábra). (A falszoros e szakaszának iránya megfelel az iszlám vallás követelményeinek: Mekka iránya Magyarországon délkelet.) Az objektumot délről a falszoros kisebb térére szélesedő utcája, nyugatról és északról az alsóvár felső sziklateraszára felvezető lépcsősor határolja.

A viszonylagos épségben napvilágra került alépítmény (kölábazat) alapterülete 7,7 × 3 m, magassága 2 m. Megépítése a középkori falszoros északi falának jelentős visszabontásával és észak felé való kiszélesítésével történt. A középkori fal déli és nyugati síkja új homlokzati kiképzést, faragott kváderkő burkolatot kapott (6–7. ábra). A visszabontott középkori faltetőt és a török kori bővítést törtköves-kavicsos-habarcsos kiegyenlítő feltöltéssel hozták azonos szintre, melyre habarcsos agyagrétegek formájában járószint-ágyzatokat terítettek.

A felépítmény nagyrészt megsemmisült, csupán az északi oldalon áll még a felmenő fal alsó szakasza (kb. 1,5 m magasságban), melynek szövetében másodlagosan felhasznált középkori kőtagozatok is előfordulnak (8. ábra). A belső oldalon nagyméretű, ugyancsak középkori kváderkövekből álló köpenyezést figyeltünk meg, mely alatt, a habarcsos járószint-ágyzatba süllyesztve, egy kelet–nyugati irányú, 20 cm átmérőjű gerenda helye mutatkozott. Gerendanyomokkal máshol is találkoztunk az épületbelső járószint-ágyzatában, a kelet–nyugati és észak–déli irányú lenyomatokból a felépítmény alapjául szolgáló és szilárdító hálós szerkezetre következtethettünk. Az alépítmény déli peremén szegélykősor és faragott, „kőcsap” jellegű elemek jelentkeztek, amelyek a gerendák rögzítését célozták.

A keleti zárófal a szomszédos 15. századi épületnek a dzsámilábazat tetőszintjéig visszabontott falára épült.²² A bejárat a nyugati (pontosabban északnyugati) oldalon nyílt, helyét 3–4 hasábközből rakott, jó állapotban fennmaradt lépcső jelöli ki (9. ábra).

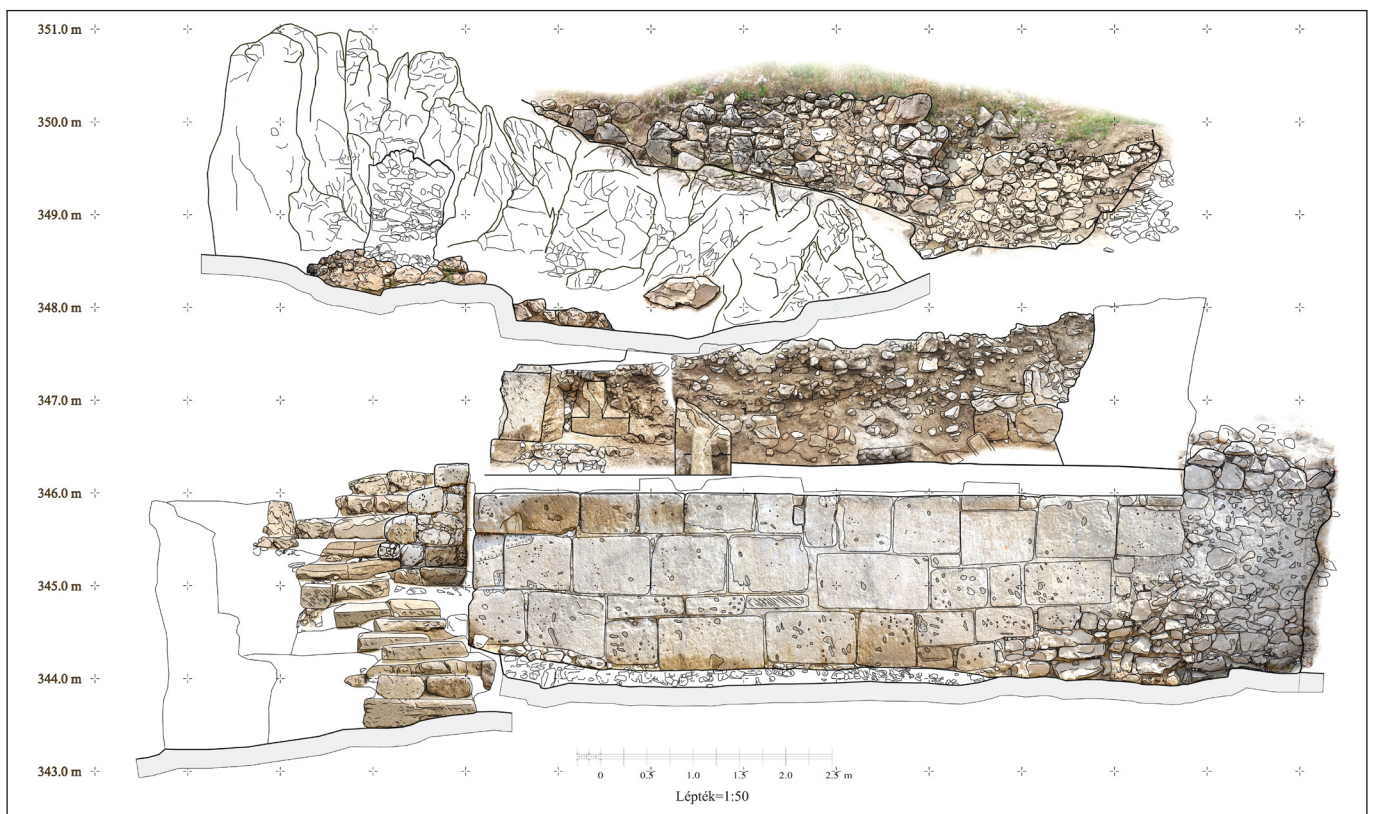
²⁰ Evlia konstruált – valós adatokból összeállított, de mégis téves – történeteire: SUDÁR 2012b, 17–36.

²¹ Lásd SUDÁR 2014.

²² A dzsáminak és a 15. századi épület török kori periódusának semmilyen összeköttetése, funkcionális kapcsolata nem volt.

6. ábra: A dzsámi lábzatának déli homlokzati fala (fotó: Kovács Gyöngyi)

7. ábra: A dzsámi lábzatának déli homlokzati fala (fotogrammetria: Györfi Ilona – Vajda József)

8. ábra: A dzsámi északi fala, középkori kőtagozattal (fotó: Kovács Gyöngyi)

9. ábra: A dzsámi maradványai a lépcsővel (fotó: Kovács Gyöngyi)

10. ábra: „Helytakarékos” modern fa imahely Burszában. <http://www.yeserenahsap.com/UserFiles/Fotografklar/2882.jpg> (2017.10.04)

A vár középkori periódusától idegen, jellemzően török építészeti megoldások (erősítő-merevítő gerendaszerkezet, nagykváderes falazat), a reprezentációra törekvő elemek (az alépitmény gondos faragású-falazású nagykváderes homlokzatai, a hasábköves bejárati lépcső, az északnyugati sarok élkiképzett armírozása, azaz kváderköves megerősítése), valamint az épület törmelékes feltöltésében talált gazdag és egységes török leletanyag azt jelzi, hogy kiemelt funkciójú török építménnyel állunk szemben, amelyben a karlsruhei térkép-vázlat alapján Csókakő muszlim imahelyének maradványát kell látnunk. A térkép ugyanis meglehetősen pontosan e helyen jelzi a vár dzsámiját.

Az objektum kőlabazatának alapterülete kétségtelenül csekély. E méretet a vár kis befogadóképessége, beépítettsége, a terepi viszonyok határozhatták meg, és talán török őrsegének kis létszáma is befolyásolhatta. A minden bizonnyal alapvetően faszervezetű felépitmény azonban nagyobb alapterületű lehetett, a déli fronton „kiugratva” a lábazat síkjából. A török épület, elképzelésünk szerint, külső formájában az oszmán-török építészet jellegzetes, konzolokra vagy oszlopokra kiülő, könnyűszerkezetű felépitménnyel rendelkező régi lakóházaihoz hasonlíthatott. (Helyhiány esetén az oszmán építészek valóban éltek ilyen megoldással, lásd 10–11. ábra). E megoldásra nemcsak a járószint-ágyazatba süllyesztett, hálós fagerenda-szerkezet utal, hanem a déli homlokzat mentén megfigyelt, famaradványokat őrző, oszlophelynek tartható foltok is, amelyek a dzsámi felépitményének alátámasztásával hozhatók összefüggésbe.

A dzsámit nyugatról és északról határoló, már említett lépcsősor több periódusú, legalsó szakasza jelentős mennyiségű középkori (esetenként 13. századi) kőfaragvány másodlagos felhasználásával készült, hevenyészett török kori konstrukció. A kőtagozatok nagy valószínűséggel a közeli (légvo-nalban mintegy 10 km-re található) – a 16. században elhagyott – vértesszentkereszti bencés monostorból származnak.

A csókakői dzsámi korát több – a járószint-ágyazatokba taposott – II. Mátyás (1608–1619) és II. Ferdinánd (1619–1637) érem a 17. századra keltezi.²³ A pénzek alapján úgy tűnik, megépítésére a 17.

²³ E Habsburg uralkodók pénzei a hódoltság területén is forgalomban voltak, és akár a robotban munkára kényszerített magyar jobbágyokhoz is köthetőek (vö. 27. jegyzet).

11a-b. ábra: Fából épült, falábazatos, tereplépcsőre épült imahely Afyonkarahisarban.

<http://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/afyonkarahisar/kulturenvanteri/bel-mesced-gokce-cam> (2017.10.04)

század első évtizedében kerülhetett sor. A régészeti megfigyelések szerint számolhatunk egy megújításával (átépítésével), ami talán az 1630–1640-es években következhetett be. A régészeti adatok összhangban vannak a zsoldjegyzékek adataival: a helyőrségben csak a 17. században tűnnek fel vallási alkalmazottak: 1608-ban Memi Boszna *müezzin* (aki neve alapján bosnyák lehetett), 1619-ben ugyanő és Ibrahim *imám*. 1631–1632-ben a *müezzin* Mehmed Haszan volt.²⁴

Az ásatási eredményekkel ellentétben Evlia cselebi azt állítja, hogy az épület III. Murád szultánhoz (1574–1595) köthető. Ez, valamint a zsoldosok között fizetett személyzet egyértelműen jelzi, hogy az imahelyet az uralkodó tartotta fenn, így semmiképpen sem lehetett magánalapítvány. Uralkodói dzsámit ilyen kis várak esetében leginkább a foglalás időpontjában szoktak létrehozni, joggal számítanánk ilyesmire itt is az első hódítás idején, 1543-ban vagy 1544-ben, de az első oszmán periódusban semmi nyoma egy imahely létének. A tizenöt éves háború során bekövetkező többszöri el- és visszafoglalás ismét jó okot szolgáltatott uralkodói imahely létrehozására, ilyesmire utal Evlia cselebi is. A III. Murádhhoz kötött alapítás azonban lehet tévedés vagy félreértés eredménye, sor kerülhetett rá a későbbi években is. (Ne feledjük: Evlia maga nem járt a várban, így a helyszínen aligha győződhetett meg arról, hogy ki is a dzsámi alapítója.)

Az viszont bizonyos, hogy a dzsámit állami keretek között alapítják valamikor, erre vagy 1599-ben, vagy 1602-ben kerülhetett sor, máskor nem nagyon van rá lehetőség. Mindezek, valamint a fentebb idézett történeti események nyomán a dzsámi minden bizonnyal a 16. század végén épülhetett.²⁵ Ezt az épületet építhetik át a 17. században, a pénzek alapján mindenképpen 1619 után. Nem tudjuk, hogy a 17. századi építkezések a lábazat átépítését is magukban foglalták-e, vagy csak a felépítmény megújulását célozták meg.

A 17. század első felében a vár meghatározó személyei Saban aga (*dizdár*) és Oszmán *kethüdá*, az imahely átépítői – s így pénzügyi támogatói – ők lehettek. 1608-ban tűnnek fel először a zsoldjegyzékben, de még 1631–1632-ben is előljárók a várban.²⁶ A várbeli építkezésekhez, talán a dzsámi építkezéseihez is a környékbeli magyar jobbágyokat rendelték ki robotra, a források kegyetlen bánásmódról számolnak be.²⁷

²⁴ HEGYI 2007, II. 1014–1022; SUDÁR 2014, 235.

²⁵ Bár a pénzek 17. századi építkezésre utalnak, a 16. század végi építést az egyéb régészeti leletek sem zárják ki. Azokat ugyanis a századforduló szóban forgó 8–10 éves periódusán belül nem tudjuk pontosabban keltezni.

²⁶ HEGYI 2007, II. 1019–1022.

²⁷ FITZ 1958, 6: pl. 1618-ban a vár erősítéseinek javítására Nagy Nyul község jobbágyait rendelték ki; 1643-ban Ibrahim aga (Sabannak veje és Csókakőn *dizdár*ként követője) a „gyaurokkal” kutat (a 2017. évi ásatások szerint ciszternát) vágatott a alsóvárban.

A DZSÁMI ÉPÍTÉSZETI PÁRHUZAMAI

Mint írtuk, a csókakői dzsámit a vár 15. századi falrendszerének egyik belső falára helyezték. A magyarországi, ma is álló hódoltsági dzsámik közül az esztergomi Víziváros dzsámija²⁸ nyugati homlokzatával az egykori városfalra, egészen pontosan a Víziváros (középkori eredetű) kapujára épült rá (ilyen értelemben jelentős túlzással „párhuzam”), azonban alapterületében és felépítményét tekintve jóval nagyobb és reprezentatívabb, mint a csókakői dzsámi. Míg az esztergomi dzsámi jellegzetes muszlim imahely *mihráb*bal és minarettel, addig a csókakői csupán egy lakóház jellegű épület lehetett, még ha imahelynek épült is. A hódoltság több száz muszlim imahelyének nagy része egyébként éppen ebbe az egyszerű, klasszikus oszmán jegyekkel nem, vagy csak alig rendelkező épülettípusba tartozott.²⁹ Sajnos ezeknek az épületeknek meglehetősen kevés figyelmet szentelt az építészettörténeti kutatás, jóllehet az egész Oszmán Birodalomban ezek voltak többségben. Egykor nem voltak ritkák a faépületek sem – Evlia cselebi a magyar végvidéken is említ ilyet –, s bár mára a számuk alaposan megfogyatkozott, mind Anatóliában, mind a Balkánon számos példányuk megtekinthető. A csókakői dzsámi alaprajzát tekintve a csekély maradványok alapján jól besorolható: a téglalap alaprajzúak közé tartozott, amelynek bejárata a rövidebb, északnyugati oldalon nyílt, a *kiblá*val, azaz a mekkai iránnyal szemben. E dzsámitípusnál természetesen nem számíthatunk kupolára még kőépületek esetében sem, az imahelyet egyszerű nyeregtetővel fedték. A minaret kialakítása nem előírás, Csókakőn ha volt is, valószínűleg fából épült (12. ábra).³⁰ A csókakői dzsámihoz hasonló, faszervezetű imahelyet a magyarországi emlékek között ma még nem ismerünk, így egyelőre a maga nemében egyedülálló emléke a magyarországi oszmán-török vallási építészetnek.

12. ábra: Faminaretos dzsámi Szarajevóban
(fotó: Kovács Hajnalka)

GLOSSZÁRIUM

dizdár – várkapitány

ezán – imára hívás

gyaur – „hitetlen”, nem iszlám vallású személy

imám – egy-egy muszlim közösség elöljárója

kethüda – helyettes (itt a várkapitány helyettese)

kibla – az imádság iránya (Mekka), Magyarországon ez délkelet

mihráb – az imádkozás iránya felé eső falban kialakított fülke

minaret – a mecsetek és a dzsámik mellé épített torony, amelyből imára hívják a híveket

müezzín – a dzsámi alkalmazottja, aki napi ötször imára hívja a muszlimokat

²⁸ HORVÁTH–ZSEMBERY 2008, 3–41.

²⁹ SUDÁR 2014, 112–113.

³⁰ Uo., és 80, 6a-c. kép.

Hatházi G. – Kovács Gy. – Sudár B. • „A mohamedi ezán éneklését hallottam”. Oszmán-török dzsámi a csókakői várban

FELHASZNÁLT IRODALOM:

EVLIA (1908)

Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1664–1666. Török-magyarkori történelmi emlékek. Török történetírók IV. Ford.: Karácson Imre. Budapest.

EVLIYÂ (2003)

Evlüyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî: Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini. VII. Kitap. Haz.: Dağlı, Yücel – Kahraman, Seyit Ali – Dankoff, Robert. İstanbul.

FITZ Jenő (1958) (második kiadás)

Csókakő vára. István Király Múzeum Közleményei B/1. Székesfehérvár.

HATHÁZI Gábor (2010)

Csókakő vára az írott és régészeti források tükrében. In: Béni Kornél (szerk.) *Csókakő a harmadik évezred küszöbén.* Csókakő, 15–151.

HATHÁZI Gábor – KOVÁCS Gyöngyi (2016)

Újabb kutatások a csókakői várban (Fejér megye). Az alsóvár régészeti kutatása (2014–2015). *Castrum* 19/1–2, 111–130.

HEGYI Klára (2007)

A török hódoltság várai és várkatonasága I–III. História Könyvtár – Kronológiák, adattárak. Budapest.

HORVÁTH István – ZSEMBERY Ákos (2008)

Az esztergomi Özicseli Hadzsi Ibrahim-dzsámi kutatása és műemléki bemutatása. *Építés-Építészettudomány* 36/1–2, 3–41.

JENEY Károly (1971)

Székesfehérvár körülvétele és visszafoglalása 1688-ban. *Fejér Megyei Történelmi Évkönyv* 5, 7–22.

KISARI BALLA György (2000)

Karlsruhei térképek a török háborúk korából. Budapest.

SUDÁR Balázs (2012a)

Pécs 1663-ban. Evlia cselebi és az első részletes városleírás. Források Pécs történetéből 4. Pécs.

SUDÁR Balázs (2012b)

Egy török utazó a magyar Szent Koronáról. *Történelmi Szemle* 54/1, 17–36.

SUDÁR Balázs (2014)

Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon. Magyar Történelmi Emlékek – Adattárak. Budapest.

Urbaria et Conscriptiones (1967)

Urbaria et Conscriptiones. A művészettörténelmi dokumentációs központ forráskiadványai. IV/1. Budapest.

VASS Előd (1989)

Források a székesfehérvári szandzsák történetéhez 1543–1688. *Fejér Megyei Történelmi Évkönyv* 19, 69–200.

Hatházi G. – Kovács Gy. – Sudár B. • „A mohamedi ezán éneklését hallottam”. Oszmán-török dzsámi a csókakői várban

AJÁNLOTT IRODALOM:

FEKETE Lajos (1944)

Budapest a törökkorban. Budapest története III. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

GOODWIN, Godfrey (1971)

Ottoman Architecture. London: Thames and Hudson.

GERŐ Győző (1980)

Az oszmán-török építészet Magyarországon (Dzsámik, türbék, fürdők). Budapest: Akadémiai Kiadó.

HEGYI Klára (1995)

Török berendezkedés Magyarországon. Budapest: História–MTA Történettudományi Intézet.

KUBAN, Doğan (2010)

Ottoman Architecture. Woodbridge: Antique Collectors' Club.